

Saras latter*

I

Latter er et flertydigt tegn. Latter er ofte en reaktion på humor; men det kan også betegne foragt, hån og fjendtlighed, udtrykke glæde og lettelse, camouflere frygt og ubehag og signalere overlegenhed og triumf. Når Grímr Droplaugarson i *Droplaugarsona saga* (udg. Jón Jóhannesson 1950) slår en skraldelatter op, fordi en dreng slipper lidt tarmluft (kap. 13, s. 172),¹ og en tjenestepige i *Grettis saga* (udg. Guðni Jónsson 1936) bryder ud i latter ved synet af Grettir Ásmundarsons kønslems uforholdsmæssig lille størrelse, da hun finder ham sovende uden en trævl på kroppen i badstuen på Reykir (kap. 75, s. 240),² er det vel fordi drengens lille uheld og Grettirs nøgenhed forekommer dem komiske. Noget lignende er nok også årsagen til kvindernes latter i *Egils saga Skalla-Grimssonar* (udg. Sigurður Nordal 1933), da den blinde og døve Egill på sine gamle dage falder over sine ben (kap. 85, s. 294).³ Når derimod Hrútr Herjólfsson i *Njáls saga* (udg. Einar Ól. Sveinsson 1954) ler ad Dronning Gunnhildrs forbandelse ved deres

* Jag takker John Wilcox ved University of Iowa, som venligst lod mig læse det bearbejdede manuskript af forelæsningen om latter i *Genesis* og i oldengelsk tradition, hvilken han holdt på ISAS konferencen i Palermo i 1997. Wilcox's artikel har været inspirationen til denne analyse af behandlingen af Saras latter i *Stjórn*.

¹ "Um daginn eptir tefldi Grímr við Austmann, ok rann at borðinu sveinn, er þau Þorkell áttu ok Jórunn, ok rótaði taffinu. Austmaðrinn spyndi til sveinsins, en hann frat við. Grímr skelldi upp ok hló."

² "Grettir var við svefn, ok höfðu fötin svarfask af honum ofan á gólfit. Þær [dvs. tjenestepigen og bondedatteren] sá, hvar maðr lá, ok kenndu hann. Þá mælti griðkona: 'Svá vil ek heil, systir, hér er kominn Grettir Ásmundarson, ok þykki mér raunar skammriðfamikill vera, ok liggir berr. En þat þykki mér fáðoemi, hversu lítt hann er vaxinn niðri, ok ferr þetta eigi eptir gildleika hans öðrum.' . . . Fór hon nú yfir at honum ok gægðisk, en stundum hljóp hon til bóndadóttur ok skelldi upp ok hló."

³ "Egill Skalla-Grimsson varð maðr gamall, en í elli hans gerðisk hann þungføerr, ok glapnaði honum bæði heyrn ok sýn; hann gerðisk ok fótstirðr. . . . Þat var einn dag, er Egill gekk úti með vegg ok drap föeti ok fell; konur nokkurar sá þat ok hlógu at . . ."

afskedtagen (kap. 6, s. 21),⁴ er det næppe, fordi han synes, der er noget morsomt ved hendes udtalelse, men fordi han ønsker at skjule sit ubehag ved situationen, og når Þorkell fullspakr Ketilsson og hans bror Þorvaldr i samme saga ler ad deres mor Yngvildr Þorkelsdóttirs drøm (kap. 134, s. 352),⁵ er latteren nok et udtryk for foragt. Det samme gælder sandsynligvis også Illugi Ásmundarsons heltmodige latter i *Grettis saga*, når han ved, at Þorbjörn ǫngull Þórdarson og hans mænd har til hensigt at dræbe ham (kap. 82, s. 263), selv om latteren her muligvis kan tolkes også som et tegn på overlegenhed.⁶ Bevæger man sig fra islændingesagaerne til eddadigtene (udg. Neckel 1962), finder man adskillige eksempler på den sidstnævnte form for latter, en latter der minder om "den homeriske latter" i *Iliaden* og *Odysseen*. Af grelle eksempler kan her nævnes Brynhildrs hoverende latter i *Brot af Sigurdarkviðu* (v. 10),⁷ Høgnis hånliggø latter i *Atlakviða* (v. 24)⁸ og Guðrúns triumferende latter i *Guðrúnarhvøft* (v. 7).⁹

For læseren af norrøn litteratur er latteren sjældent entydig. Dens årsag og natur er som regel et fortolkningsspørgsmål, der kun kan omtrentlig besvares ved en analyse af sammenhængen, i hvilken den forekommer, for forklaringer og definitioner af latter i selve teksten hører til undtagelser.

II

Kun i ét tilfælde har latter givet anledning til overvejelse og fortolkning. Episoden, som omhandler Isaks forunderlige undfangelse og

⁴ "Ok er þeir váru albúnir, gekk Hrútr at finna konung ok Gunnhildi. Hon leiddi hann á einmæli ok mælti til hans: 'Hér er gullhringr, er ek vil gefa þér' — ok spennti á hönd honum. 'Marga gjöf góða hefi ek af þér þegit,' segir Hrútr. Hon tók hendinni um háls honom ok kyssti hann ok mælti: 'Ef ek á svá mikit vald á þér sem ek ætla, þá legg ek þat á við þik, at þú megir engri munúð fram koma við konu þá, er þú ætlar þér á Íslandi, en fremja skalt þú mega vilja þinn við aðrar konur. Ok hefir nú hvárki okkat vel: þú trúðir mér eigi til málsins.' Hrútr hló at ok gekk í braut."

⁵ "Þorkell mælti: 'Hvi grætr þú, móðir?' Hon svarar: 'Mik dreymði, at Þorvaldr, bróðir þinn, væri í rauðum kyrtli, ok þótti mér svá þrøngr vera sem saumaðr væri at honum; mér þótti hann ok vera í rauðum hosum undir ok vafit at vándum dreglum. Mér þótti illt á at sjá, at honum var svá óhægt, en ek máttu ekki at gera.' Þeir hlógu at ok kváðu vera loklausu ok sögðu geip hennar ekki skyldu standa fyrir þingreið sinni."

⁶ "Ok er Illugi vissi, at þeir ætluðu at hoggva hann, þá hló hann ok mælti svá: 'Nú réðu þér þat af, er mér var nær skapi.'"

⁷ "Hló þá Brynhildr — boer allr dundr — / eino sinni af þlloμμ hug" (199).

⁸ "Hló þá Høgni er til hiarta scáro / qviqvan kumblasmið, klecqva hann sizt hugði" (244).

⁹ "Hlæiandi Guðrún hvarf til scemmo, / kumbl konunga ór kerom valði" (265).

fødsel, forekommer i *Stjórn* I (udg. Unger 1862: 3–299), den første del af den norrøne samling af gammeltestamentlig litteratur fra skabelsen til landflygtigheden og sandsynligvis den yngste. *Stjórn* I, som omfatter Genesis og de første 18 bøger af Exodus, siges i en fortale til værket at være foranstaltet af Hákon Magnússon, konge af Norge 1299–1319, som ville have et værk baseret på den hellige skrift, hvoraf han kunne lade forelæse.¹⁰

Nu sua sem virduligr herra Hacon Noregs konungr hinn coronadi son Magnusar konungs leet snara þa bok upp i norønu sem heitir heilagra manna blomstr. þeim skynsorum monnum til skemtanar sem eigi skilia edr vndirstanda latinu. huer er gengr ok segir af serhuerium heilogum monnum aa þeirra haatidum ok messudogum. vpp aa þann haatt uildi hann ok at þeim godum monnum metti yfir sealfs hans bordi af þessari guds havll ok herbergi. þat er af heilagri skript. medr nockurre skemtanar uissu kunnigt verda. sua þo at hinum uisorum metti eigi mikil þuingan i uera. af huerium stormerkium eda huerium tilfellum sunnudagar ok adrir þeir timar eru haldnir sem eigi er odrum heilogum monnum einkannliga sungit enn sialfum gudi. Vil hann sua i sialfs sins herbergi þij. sem hann ueitir i sinum beztum monnum. liosliga lesaz lata fyrir ollum godum monnum af þij guds husi. þat er af heilagri ritningu. medr hueriu er sialfr hann seðr setliga alla sina menn. (2)

Fortolkningen af den hellige skrift i *Stjórn* I er baseret på en bogstavelig forståelse (*sensus historicus*) af teksten, og hertil er føjet tillæg af andre bøger, så som Peter Comestors (d. ca. 1179) *Historia scholastica* og Vincentius Bellovancensis' (d. 1264) *Speculum historiale*.

Byriar þessor giord ok hefz af sogdum guds hallar grunduelli. þat er af sialfre sogunni en eigi af hennar skyring eda skilningi. ok en helldr af upphafui þess sama grunduallar. þat er af ritningarinnar upphafui ok aunduerdri genesi. eptir þij sem timanum til heyrir. nockurum lutum þar medr af odrum bokum. sua sem af scolastica historia ok af speculum hystoriale. eptir sialfs hans forsaugn saman lesnum ok til logdum. (2)

På grund af forbindelsen med Kong Hákon Magnússon dateres *Stjórn* I

¹⁰ Selv om fortalen præsenteres som en indledning til hele værket, dvs. også *Stjórn* II (Exodus fra bog 19 indtil slutningen af Deuteronomium) og III (Josvas Bog indtil slutningen af Kongernes Bøger), kan kun *Stjórn* I skyldes Kong Hákon Magnússon sin tilstedeværelse, for det er kun mellem fortalen og *Stjórn* I, at der findes samsvar, når det gælder kildebrug.

normalt til begyndelsen af det fjortende århundrede.¹¹ Også en analyse af kompilatorens kildemateriale og hans fortolkning af dette peger mod de første årtier af det fjortende århundrede. Astås (1987: 2: 679; 1991: 25–26, 148, 150) mener, at *Stjórn* I må være blevet til efter at Giulielmus Durandus (d. 1296) mellem 1286 og 1291 forfattede *Rationale divinatorum officiorum*, eftersom der gøres brug af dette værk, og sandsynligvis før thomismen i 1325 vandt officiel anerkendelse af den romersk katolske kirke. Brugen af overvejende dominikanske værker som kilder og kompilatorens dominikanske arbejdsmetode tyder på, at kompilatoren var sortebrøder og tilhørte tiggermunkeordenen, som blev grundlagt i 1216.¹²

¹¹ På trods af at værket udtrykkeligt siges at være foranstaltet af Kong Hákon Magnússon, er kongens forbindelse med værket blevet draget i tvivl af Selma Jónsdóttir (1971: 49–67), som har fremsat den teori at *Stjórn* I er afhængig af Abbot Bergir Sökkasons (d. 1350) *Nikulás saga*, og også Hallberg (1973: 353) har bemærket en lighed i ordforråd mellem *Stjórn* I og de tekster der tilskrives Bergir Sökkason. Hvis Selma Jónsdóttirs teori er korrekt, er dateringen af *Stjórn* I til begyndelsen af det fjortende århundrede således for tidlig, og fortalen er enten en forfalskning eller fejlagtig forbundet med værket. Jakob Benediktsson (1984a: 38–39) mener imidlertid, at det er tvivlsomt, om den stil, der kendetegner Bergir Sökkasons tekster kan tilskrives en enkelt person og foretrækker i stedet at tilskrive den et snævert skrivemiljø. Endvidere har Jakob Benediktsson fundet træk af denne stil også i en samling af Jomfru Marias jærtegn, der temmelig sikkert er ældre end de fleste af de værker, der kan tilskrives Bergir Sökkason. Jakob Benediktsson (1984b) og Astås (1991: 12–14) har analyseret de afsnit i *Nikulás saga*, som ifølge Selma Jónsdóttir (1971: 66–68) viser stor lighed med *Stjórn* I. Begge konkluderer de, at eventuelle ligheder skyldes brugen af det samme kildemateriale i begge værker, og at der ikke er nogen grund til at formode en direkte sammenhæng mellem de to tekster.

¹² Jakobsen (1964: 110–111), som mener at kunne påvise at *Stjórn* I og *Klári saga* er så nært beslægtede, at de to værker må være avskrevet af samme person, underbygger, at *Klári saga* er oversat af Jón Halldórsson (d. 1339), biskop af Skálholt, og støtter Seips (1958: 8) antydning af Jón Halldórsson som forfatter af *Stjórn* I. Tveitane (1968: 26–27) forholder sig imidlertid skeptisk og hævder, at “[d]et synes å være på svært spinkle grunner at Jón Halldórsson blir tillagt en så betydelig ‘litterær virksomhet’ (oversetterarbeid eller eget forfatterskap) som f. eks. Seip tenkte sig. Det er ved alle slike attribusjoner altfor tilfeldig hvilke navn vi kjenner og eventuelt kan sette de bevarte tekstene i forbindelse med” (27). Også Astås (1987: 2: 682) mener, at der ikke er holdepunkter for at tillægge Jón Halldórsson kompilations- og oversætterarbejdet, men tilføjer, at “ut fra det vi vet om ham, ligger det nær å anta at en person av lignende legning, begavelse, utdanning og bakgrunn står ansvarlig for verket” (682; jf. Astås 1991: 150–151). Astås (1991) karakteriserer *Stjórn* I kompilatoren på følgende måde: “The person who was set the task of compiling and translating the text of *Stjórn* I must certainly have been familiar with Latin as well as with translation. He demonstrates his ability in these fields, but on the other hand he reveals shortcomings as to knowledge of theological literature. His misunderstandings and misinterpretations make it evident that he is not a person representing the apex of contemporary learning. Most likely he is to be characterised as an able, well-read theologian of a normal medium standard” (150).

III

Det fortælles i Genesis 17, at Herren åbenbarer sig for Abram og bekræfter sin pagt med ham. Abrams hustru Saraj har på det tidspunkt opgivet håbet om at undfange og føde et barn og har derfor arrangeret samleje mellem Abram og trælkvinden Hagar, som Abram i en alder af 86 har gjort frugtsommelig, og hun har født ham en søn, Ismael. Herren lover Abram, som nu er 99 år gammel, at han skal blive fader til et stort folk, og ændrer hans navn til Abraham ("faderen til den store hob"). Som et tegn på pagten befaler Herren, at Abraham og alle af mandkøn skal omskæres. Endvidere omdøber Herren Saraj til Sara ("fyrstinde") og fortæller Abraham, at han vil give ham en søn ved hende, fra hvem folkeslags konger skal nedstamme.

Cedit Abraham in faciem suam, et risit, dicens in corde suo: Putasne centenario nascetur filius? et Sara nonagenaria pariet? (Genesis 17: 17)

(Da faldt Abraham på sit ansigt og lo, idet han tænkte: Kan en hundredårig få børn, og kan Sara med sine halvfemsindstyve år føde en søn?)

Men Herren lader ikke lyden af latter dø i Abrahams hals; han fejrer Abrahams skepsis til side, bekræfter at han ville oprette sin pagt med afkommet af en søn født af Sara og tilføjer, at han skal hedde Isak ("han ler"). Hvad Ismael angår, lover Herren at velsigne ham og gøre ham til et stort folk.

Efter dette første latterudbrud og samtalen mellem Abraham og Herren hører vi igen og igen ekko af latter omkring det forjættede barn. Den påfølgende beretning i Genesis 18 om Saras ligeså vantro latter og hendes endnu mere jordiske reaktion står som en parallel til og kompletterer den foregående fortælling om Abraham.

Abraham får besøg af og beværter tre gæster, som vi læsere (men ikke Abraham og Sara) ved indbefatter Herren. Efter at have nydt Abrahams gæstfrihed spørger de efter Sara, som er inde i teltet, og den ene af gæsterne tilføjer, at når han næste år kommer igen, vil Sara have født en søn. Sara, som lytter i teltdøren, hører samtalen.

Quo audito, Sara risit post ostium tabernaculi. (Genesis 18: 10)

(Da hun hørte dette lo Sara bag ved teltdøren.)

Fortælleren tilføjer — sandsynligvis for at forklare Saras latter — at

ægteparret var højt oppe i årene, og at det ikke mere gik Sara på kvinders vis (dvs. hendes menstruation var hørt op), og gentager derefter beretningen om latteren:

Quae risit occulte dicens. Postquam consenui, et dominus meus vetulus est, voluptati operam dabo? (Genesis 18: 12)

(Hun lo ved sig selv og sagde: Skulle jeg virkelig føle attrå, nu jeg er affældig, og min herre er gammel?)

Hvis forudsigelsen ikke allerede har afsløret gæsternes identitet, gør deres reaktion på Saras stille latter det klart, hvem de er:

Dixit autem Dominus ad Abraham: Quare risit Sara, dicens: Num vere paritura sum anus? Numquid Deo quidquam est difficile? iuxta conductum revertar ad te hoc eodem tempore, vita comite, et habebit Sara filium. (Genesis 18: 13–14)

(Da sagde Herren til Abraham: Hvorfor ler Sara og siger: Skulle jeg virkelig føde en søn, nu jeg er gammel? Skulle noget være umuligt for Herren? Næste år ved denne tid kommer jeg til dig igen, og så har Sara en søn.)

I modsætning til Abrahams latter bliver Saras latter således bestridt, så snart den finder sted og tolkes straks af Herren som et udtryk for tvivl. Men selv denne tvivl udtrykkes med tvivl i form af et spørgsmål stillet af ham, der ifølge definition burde vide alt. Selv om spørgsmålet med dets indbefattede irettesættelse er henvendt til Abraham (som i sagens natur ikke kan vide svaret), er det Sara selv der svarer, og hun svarer ved at bestride sin første reaktion (Wilcox 1997: 4):

Negavit Sara, dicens: Non risi. (Genesis 18: 15)

(Sara nægtede og sagde: Jeg lo ikke.)

Den alvidende fortæller fælder ikke dom over Saras bedrag, men forklarer, at hun løj, fordi hun frygtede ("timore perterrita" [Genesis 18: 15]). Herren godtager imidlertid ikke Saras udsagn og har ikke i sinde at overse hendes løgn:

Dominus autem: Non est, inquit, ita: sed risisti. (Genesis 18: 15)

(Men Herren sagde: Jo, du lo.)

Her bryder samtalen af uden nogen klar resolution, for gæsterne

bryder op og drager videre til Sodoma. For læseren — for ikke at tale om det aldrende ægtepar — står løftet om sønnen Isak hen i det uvisse. Tråden tages ikke op før end i Genesis 21, hvor det berettes, at Sara undfanger og føder Abraham en søn, der som pålagt af Herren kaldes Isak og omskæres af sin 100 år gamle far.

Dixitque Sara: Risum fecit mihi Deus: quicumque audierit, corridebit mihi. Rursum ait: Quis auditorus crederet Abraham quod Sara lactaret filium, quem peperit ei iam seni? (Genesis 21: 6–7)

(Da sagde Sara: Gud har beredt mig latter; enhver, der hører det, vil le ad/med mig. Og hun sagde: Hvem skulle have sagt Abraham, at Sara ammer børn! Sandelig, jeg har født ham en søn i hans alderdom!)

Det etymologiske ordspil med navnet Isak danner en pointe for fortællingen, men Saras fortolkning af navnet er tvetydig (Hammershaimb 1963: 42). Hvis "quicumque audierit, corridebit mihi" oversættes som "enhver, der hører det, vil led ad mig,"¹³ er latteren et udtryk for hån, der kan sættes i direkte forbindelse med Abrahams latter i Genesis 17: 17, som bærer mærke af tvivl, og Saras vantro latter i Genesis 18: 10–15, som kvæles i fornægtelse, og kan tolkes som en gengældensens bespottelse fra Herren selv. Hvis Saras udsagn derimod oversættes som "enhver, der hører det, vil le med mig,"¹⁴ er latteren et udtryk for glæde i et af livets smukkeste øjeblikke: fødslen af et barn.¹⁵

¹³ Ifølge Brenner (1990: 52), er dette den sandsynligste fortolkning.

¹⁴ Således fortolkes sætningen i de fleste engelsksprogede oversættelser af Bibelen. Douay-Rheims oversættelsen gengiver sætningen på følgende måde: "whosoever shall hear of it will laugh with me." Jf. Exum og Whedbees (1990) kommentar: "As we recall, the divine announcement of the promised birth had initially been greeted by sceptical laughter in the face of absurdity; but now promise finally joins hands with fulfilment to create joyous laughter. Sarah's laughter is full-throated, vibrant, and infectious because it is born in one of life's most beautiful moments . . . Sarah's laughter is wonderfully contagious: she extends it beyond the charmed circle of YHWH, Abraham, Sarah, and Isaac, announcing that 'everyone who hears will laugh with me'" (126). Jf. også Dennis (1994): "Here there is only joy and surprise and a newborn laughter. We are a world away from the derision of Abraham's laughter in chapter 17, and not much closer to the laughter of Sarah's own disbelief. Here, and here alone, Sarah is fulfilled" (57).

¹⁵ Ostriker (1993) tolker Saras latter som et udtryk for triumf over trælkvinden Hagar: "Sarah's skeptical laughter when she overhears God say that she will have her own son, her later triumphant laugh when that son is circumcized, and the name, Isaac, which memorializes the mother's laughter, emphasize her independent existence and her capacity for pride and pleasure. Sarah's lengthy rivalry with and triumph over Hagar, despite her husband's reluctance, all represent the legitimate wife as a locus of genuine force" (40). Jeansonne (1990) ser latteren som et udtryk for lettelse og over-

De tre eksempler på latter — Abrahams latter ved forkyndelsen om undfangelsen, Saras latter ved forkyndelsen om undfangelsen, og Saras bemærkning ved fødslen — har lidet at gøre med humor.¹⁶ Abrahams og Saras latter synes at være en reaktion på, hvad der forekommer dem som værende en absurditet i Herrens bebudelse, selv om det unægteligt er svært at forestille sig en patriark og hans hustru udtrykke åbenlys gudsbespottelse. Den tredje latter kan tolkes enten som en gengældelsens bespottelse fra Herren eller et udtryk for glæde. Når kirkefædrene og de middelalderlige eksegeter alligevel fremstiller fortællingen om Isaks forunderlige undfangelse og fødsel i positive vendinger, skyldes det, at der i Bibelen selv gives en delvis fortolkning, for i tre af de paulinske breve kommenterer Paulus elementer af fortællingen. Hvad angår Abrahams latter, nævnes den dog ikke, og Paulus udelukker i sin fremstilling muligheden for tvivl eller hån fra Abrahams side:

Et non infirmatus est fide, nec consideravit corpus suum emortuum, cum iam fere centum esset annorum: et emortuam vulvam Sarae. In repromissione etiam Dei non haesitavit diffidentia, sed confortatus est fide, dans gloriam Deo. (Paulus' Brev til Romerne 4: 19–20)

(Og uden at svækkes i troen kunne han se på, at hans eget legeme allerede var udlevet (han var nær ved hundrede år), og at Saras moderliv var udlevet; på Guds forjættelse tvivlede han ikke i vantro, men han blev styrket i troen og gav Gud æren.)

Heller ikke Saras latter omtales; hun præsenteres som et forbillede for troende i Paulus' liste af eksempler på den tillidsfulde tros kraft:

Fide et ipsa Sara sterilis virtutem in conceptionem seminis accepit, etiam praeter tempus aetatis: quoniam fidelem credidit esse eum qui repromiserat. (Paulus' Brev til Hebræerne 11: 11)

(I tro fik selv Sara, til trods for sin alder, kraft til at blive stammoder for en slægt; thi hun holdt ham for trofast, som havde forjættet det.)

stadighed: "The naming of her child Isaac not only reflects the occasions when his parents laughed in disbelief, but also represents the laughter of ecstasy and relief. Her words imply that no one will again be able to deride her for being childless, but they also indicate that she recognizes the incredible reality that she has conceived and given birth" (27).

¹⁶ Jf. Wilcox (1997): "Both Abraham and Sara detect incongruity (a necessary but not sufficient precondition for humor) in the words of the Lord, but it seems more a bitter incongruity than a comic stimulus" (6).

Også Isak forbindes med de troendes fællesskab og tolkes som Herrens løfte til Abraham — og ikke som Abrahams og Saras reaktion på dette løfte:

Nos autem fratres secundum Isaac promissionis filii sumus. (Paulus' Brev til Galaterne 4: 28)

(Og I, brødre, er ligesom Isak forjættelsens børn.)

Ved ikke at nævne latteren, fremstiller Paulus Abraham, Sara og Isak i et positivt lys, hvilket har haft indflydelse på de Genesis fortolkere, som nævner og analyser latteren.¹⁷

IV

Bibeltæksten udgør hovedstammen i *Stjórn* I, og det er den, der styrer fremstillingen (Astås 1987: 2, 460). I fortællingen om Isaks undfangelse og fødsel følger kompilatoren Bibelens tekst, men nu og da åbner han den for indskud fra andre kilder for at forklare og præcisere. Bortset fra et langt afsnit om årsagerne til Herrens påbud om, at Abraham skal lade sig selv og alle af mandkøn omskære (116.18–117.26), som er taget fra *Speculum historiale* (Astås 1987: 2, 621, 655; 1989: 27–28; 1991: 143–44), er *Historia scholastica* kilden til de forklarende indlæg i fortællingen. Disse indlæg er få og korte, men samlet ændrer de fortællingens karakter.

På linje med Paulus ser *Stjórn* I kompilatoren Isaks forunderlige fødsel som en nådesbevisning fra Herren. Begivenheden skildres på følgende måde:

¹⁷ Jf. Dennis (1994): "Neither Sarah nor Abraham carry around with them as many of our preconceptions as did the woman and man of the Garden of Eden. Nevertheless, the image of Abraham as the exemplary man of faith has come to dominate our thinking about him, and Sarah sometimes basks briefly in his glory. Because of what passages such as Romans 4, Galatians 3 and Hebrews 11 have to say about Abraham, it is hard for us to approach the text of Genesis with an open mind. ... Abraham was turned into a saint by the Jewish theologians of the period between the Old and New Testaments, and sometimes Sarah was given something of a halo herself. That thinking had a profound influence on the writers of the New Testament, and led to the two-dimensional pictures of Abraham and Sarah we find in the Epistles. In Genesis itself they are fully rounded characters, subtly drawn, with their strengths matched — one is tempted to say *more* than matched — by their weaknesses. They are, in a word, all too 'human' there, and the narrator rarely tells us explicitly what to make of them. Sometimes, by the way he writes his story, he points us in a certain direction, but he still leaves much of the work to us, and allows us to form our own judgements" (35).

Gud drottinn uitiadi til Saram. eptir þi sem hann hafði heitit. Gat hon son at eiga ok fæddi hann i ellidomi sinum. aa þeim sama tima sem gud hafði henni fyrir sagt. Skirdi Abraham son sinn aa hinum attanda degi umskurðar skirn. fra þi sem hann uar fæddr. ok gaf honum nafn ok kallaði hann Ysaach. þat þydz hlaatr. fyrir þann skyld at gud gerdi eigi at eins hans feðginum hlátr. utan ok helldr fagrigan fagnad framarrí enn nockurr kunni at segia þann tima sem hann uar fæddr. (127.19–26)

Begyndelsen er en ordret gengivelse af Genesis 21: 1–5, men Genesis 21: 6–7, som omhandler Saras reaktion på begivenheden, udelades og erstattes med en kommentar, i hvilken det berettes, at sønnen fik navnet Isak til minde om hans forældres latter og deres glæde ved hans fødsel. Kommentaren, som bagatelliserer Sara, kan føres tilbage til *Historia scholastica* ("Et vocavit eum Isaac, id est risum, quia risum fecerat Dominus parentibus ejus, id est gaudium inopinatum" [1103C]),¹⁸ men i modsætning til Comestor sætter *Stjórn* I kompilatoren ikke lighedstegn mellem latteren og glæden ved Isaks fødsel. Kommentaren har sandsynligvis sin oprindelse i Augustinus' (d. 430) fortolkning af episoden i bog 16 af *De civitate Dei*, som Comestor dog giver yderst summarisk ved blandt andet at udelade Saras replik:

Post haec natus est Abrahae secundum promissionem Dei de Sarra filius, eumque nominavit Isaac, quod interpretatur risus. Riserat enim et pater, quando ei promissus est, admirans in gaudio; riserat et mater, quando per illos tres uiros iterum promissus est, dubitans in gaudio; quamuis exprobrante angelo, quod risus ille, etiamsi gaudii fuit, tamen plenae fidei non fuit, post ab eodem angelo in fide etiam confirmata est. Ex hoc ergo puer nomen accepit. Nam quod risus ille non ad inridendum obprobrium, sed ad celebrandum gaudium pertinebat, nato Isaac et eo nomine uocato Sarra monstravit; ait quippe: Risum mihi fecit Dominus; quicumque enim audierit, congaudebit mihi. (Kap. 31, s. 181)

(Efter dette fødtes sønnen, som Gud havde lovet Abraham ved Sara, og han blev kaldt Isak, som betyder latter. For hans far havde leet, da der blev lovet ham en søn, idet han undrede sig i sin glæde; ligeledes havde hans mor leet, da det igen blev lovet ved de tre mænd, idet hun tvivlede i sin glæde; selv om englen derfor bebrejdede Sara, at hendes latter ikke var fuld af tro, om end udtryk for glæde, blev Sara dog senere styrket i troen af den samme engel. Og således fik drengen

¹⁸ "Og han kaldte ham Isak; det betyder latter, for Herren beredte hans forældre latter, dvs. uforventet glæde."

navnet. For da han blev født og fik navnet, viste Sara, at latteren ikke var af hån og foragt men af jubel og glæde, for hun sagde: Herren har beredt mig latter; enhver, der hører det, vil le med mig.¹⁹⁾

På et tidligere tidspunkt i fortællingen siges det imidlertid i et tillæg fra *Historia scholastica*, at Isak blev opkaldt efter kun Abrahams latter: "Ysaac þypiz hlátr af fyrr søgdum hlátri hans feðr Abrahams" (116.10–11).²⁰ Den oprindelige kilde til denne erklæring er formodentlig Hieronymus' (d. 420) *Hebraicarum quaestionum in Genesin*, i hvilken han kommenterer de delte meninger om Isaks navn og konkluderer, at navnet kun kan forbindes med Abrahams latter:²¹

Diversa opinio, sed una est etymologia (vers 19), quare appellatus sit Isaac. Interpretatur enim Isaac risus. Alii dicunt, quod Sara riserit, ideo eum risum vocatum esse, quod falsum est. Alii vero quod riserit, Abraham, quod et nos probamus. Postquam enim ad risum Abrahæ, vocatus est filius ejus Isaac, tunc legimus risisse et Saram. (1014A–B)

(Der er delte meninger om, hvorfor han blev kaldt Isak, men kun én etymologi (vers 19). For Isak betyder nemlig latter. Nogle siger, at fordi Sara havde leet, blev han kaldt latter, men det er forkert. Andre siger imidlertid, at det var, fordi Abraham havde leet, og det anser vi for rigtigt. For det var som en følge af Abrahams latter, at hans søn blev kaldt Isak; først derefter læser vi, at Sara også lo.)

I sin påstand om, at Isak kun blev opkaldt efter sin fars latter, bruger *Stjórn I* kompilatoren dog ikke Hieronymus' argument. I stedet synes forbindelsen i *Stjórn I* af Isaks navn med kun Abrahams latter at være fortolkningen af Abrahams og Saras latter, for i modsætning til Biblens tekst, i hvilken latterens årsag og natur ikke direkte kommenteres, specificeres det i *Stjórn I*, hvorfor de lo. Angående Abraham siges det udtrykkeligt, at han lo af glæde:

¹⁹ Jf. Dalsgaard Larsen: "Augustins latinske tekst følger også her den græske oversættelse Septuaginten. Den danske oversættelse har efter den hebraiske tekst: "Gud har beredt mig latter; enhver, der hører det, vil le ad mig'" (183, n. 117).

²⁰ Jf. "*Historia scholastica*: "... nomen ejus Isaac, quod interpretatur risus a risu, scilicet patris" (1098B; "... hans navn Isak, hvilket betyder latter af hans fars latter").

²¹ Jf. Haywards (1995) kommentar: "The question whether Isaac was named because of Abraham's or Sarah's laughter is addressed again in *In Gal. 2. M[idrash] H[a-]G[adol]* on this verse links Isaac's name to the laughter of both Abraham and Sarah, suggesting that there may have been debate in Jewish circles on the question raised by Jerome. Certainly Josephus, *Ant[iquitates]* I. 198, 213, says that he was named because Sarah had laughed: Jerome rejects this outright, possibly because he knew the tradition still extant in Rashi's commentary on this verse that Sarah's laugh was in fact a derisive sneer" (167).

Abraham fell þá framm yfir sealfs sins aasionu, hlæiandi af þeirri gleði ok fagnadi sem hann hafði fengit. (115.29–31)

Også denne oplysning er hentet fra *Historia scholastica* ("Cecidit Abraham in faciem, et risit proe gaudio" [1098B])²² og reflekterer den generelle holdning til Abrahams latter i udlægninger af Genesis, for kirkefædrene og de middelalderlige eksegeter gjorde sig alle umage for at udelukke Bibelens antydning af tvivl i Abrahams latter, den første i bibelhistorien, enten — som Paulus — ved simpelthen ikke at nævne latteren eller — som Augustinus — ved at lægge vægt på Abrahams jubel. Augustinus går så langt i sit forsvar af Abraham, at han renser ham for enhver mistanke:

Risus Abrahae exultatio est gratulantis, non inrisio diffidentis. Verba quoque eius illa in amino suo: Si mihi centum annos habenti nascetur filius et si Sarra annorum nonaginta pariet, non sunt dubitantis, sed admirantis. (Kap. 26, s. 174)

(Abrahams latter er den taknemmeliges jubel, ikke den tvivlendes hån. Og de ord, som han sagde i sit hjerte, 'Skal en søn fødes en hundredårig? Skal Sara med sine halvfemsindstyve år føde et barn?' sagdes ikke i tvivl, men i beundring.)

Med Saras latter forholder det sig lidt anderledes, på trods af den formildende omstændighed at Sara — i modsætning til Abraham — ikke vidste, at det var Herren selv, hun var i selskab med, da hun lo.

Som i Genesis 18: 10 berettes det i *Stjórn* I, at Sara lo bag ved telt-døren ("Ok er Sara heyrði þetta. Þar sem hon uar at hurdarbaki i tialldbudinni. Þá hlo hon" [118.31–32]), men fortællerens forklarende indskud (Genesis 18: 11) er udvidet med et tillæg fra *Historia scholastica*, i hvilket ikke blot ægteparrets høje alder nævnes som grund til deres manglende evne til at undfange, men også Saras ufrugtbarhed (jf. Genesis 11: 30):²³

²² "Da faldt Abraham på sit ansigt og lo af glæde."

²³ *Historia scholastica*: "Erant enim ambo senes, et desierat Saræ fieri muliebria, id est menstrua, quibus deficientibus vis pariendi deficit. Si alter juvenis esset, non esset impossibile ex sene et juvene prolem fieri. Sed ambo erant provectæ ætatis. Ad hæc, etiam, ipsa sterilis erat" (1099A; De var nemlig begge gamle, og det var holdt op med at gå Sara på kvinders vis, dvs. menstruation, og eftersom der var disse mangler, var der ingen kraft til at føde. Hvis den ene havde været ung, ville det ikke have været umuligt for en gammel og en ung at få afkom. Men de var begge højt oppe i årene. Og i tillæg var hun steril).

þau uaru bæði miok gaumul ok hnigin i hinn efra alldr. sem fyrr uar fra sagt. Varu ok þa af Sara medr aullu gengnar uanasottir þeirra kuenna sem barnbærar eru fyrir elli sakir. hefði annat þeirra ungt uerit eðr aa æskualldri. þa hefði þat uel eptir natturu matuligt uerit. at þau hefði barn getit. þo at annat þeirra hefði gamallt uerit. enn nu uaru þau bæði miok gømul. eptir þi sem þa gerdiz mannzalldrinn. ok þar medr hafði hun alla gøtu þar til ubyria uerit. (118.3–119.2)

Efter dette indskud vender *Stjórn* I kompilatoren tilbage til Bibelens tekst og gentager beretningen om latteren (Genesis 18: 12), men tilføjer — som Comestor og andre før ham (jf. Augustinus citatet ovenfor) — at Sara lo, fordi hun tvivlede:²⁴

Nu hlo hon fyrir þann skyld. at hun efadi um fyrirheitit. talandi leynilige fyrir sealfri sér. Ek man ok a gamals alldri aa sambudir ok munudlifi stunda. þar sem minn husbondi gøriz ok storliga gamall. (119.2–5)

Som i Genesis 18: 13–14 forhører Herren sig hos Abraham om årsagen til Saras latter:

Taladi gud þa til Abrahams ok sagdi sua. Fyrr hueria sauk hló hun Sara sua mælandi. Man þat nockut satt uera. at ek gaumul kerling mun barn føða. Er guði nockut torueldligt ok umattulight. Eptir fyrra skilmala man ek til þin á þenna sama tima aptr koma. ok man Sara þa son eiga. (119.5–9)

Men Saras svar afviger i *Stjórn* I lidt fra Bibelens tekst, idet der i *Stjórn* I lægges vægt på hendes sindsbevægelse. Kompilatoren begynder med at gengive en kommentar fra *Historia scholastica*, i hvilken det fortælles, at hun frygtede og derfor bestred sin latter ("Sara ottadiz þa ok nitadi at hun hefði hlegit" [119.9–10]).²⁵ Herefter følger så en oversættelse af Genesis 18:15, men mens den absolutte ablativ konstruktion i Bibelens tekst ("timore perterrita") gør, at udsagnet om frygt lægges i munden på den alvidende fortæller, bevirker *Stjórn* I kompilatorens gengivelse af denne konstruktion, at udsagnet lægges i munden på Sara:

Eigi hló ek. þar sem ek uar helldr hrædd ok ottafengin. (119.10–11)

²⁴ *Historia scholastica*: "Risit ergo, quia dubitavit, dicens: Postquam consenui, et dominus meus vetulus est, voluptati operam dabo" (1099B; Hun lo fordi hun tvivlede og sagde: Skulle jeg virkelig føle attrå, nu jeg er affældig, og min herre er gammel.)

²⁵ *Historia scholastica*: "Negavit Sara se risisse perterrita" (1099B).

I modsætning til Genesis 18:15 får Sara i *Stjórn I* således lov til også selv at forsøge at forklare og undskylde sin reaktion. Men som i Bibelen får Herren i *Stjórn I* det sidste ord og nægter at godtage Saras forklaring: "Enn gud suaradi henni. Eigi er sua sagdi hann. hitt er sannara at þu hlótt" (119.11–12). *Stjórn I* kompilatoren slutter med en henvisning til og et citat fra Comestor, som tilføjer, at han, der kender hjerter, kan skelne, med hvilken hensigt der blev leet ("Ecce qua intentione quisque riserit, dijudicare potuit, qui corda novit" [1099B]): "Se her segir Commestor. saa sem hiortun sér ma rettliga dõma medr huilikri aastundan huerr hefir hlegit" (119.12–14).

De afsluttende ord er imidlertid ikke Comestors egne, men må tilskrives Augustinus, som i *Quaestionum in Heptateuchum* kommenterer Genesis 18: 13. Som svar på et spørgsmål om Herrens ulige reaktion på Abrahams og Saras latter foreslår Augustinus, at Herren, som kender menneskers hjerter, gjorde indsigelse mod Saras latter og ikke Abrahams latter, fordi han vidste, at Saras latter — i modsætning til Abrahams — var et udtryk for tvivl ("Et dixit dominus ad Abraham: quare risit Sarra in semet ipsa dicens: ergo uere pariam? ego autem senui. quaeritur quare istam redarguat dominus, cum et Abraham riserit. nisi quia illius risus admirationis et laetitiae fuit, Sarrae autem dubitationis, et ab illo hoc diiudicari potuit, qui corda hominum nouit" [21, Quaest. XXXVI]). Det samme spørgsmål optog også Alkuin (d. 804) i skriftet *Interrogationes et responsiones in Genesin* (også kaldt *Interrogationes Sigewulfi Presbyteri* efter præsten, hvis spørgsmål Alkuin besvarer). Alkuin bifalder Augustinus' forslag, men går lidt længere i sin fortolkning:

Inter. 176. Quare autem Sarram ridentem redarguit Dominus, (cum Abraham riserit et illum non redarguit) (Gen. xviii,13)? — Resp. Quia risus Abrahæ admirationis et lætitiæ fuit: Sarræ autem dubitationes et diffidentia, quod ab illo dijudicari posuit, qui corda hominum novit. Unde hæc eadem Sarra ridens corripitur, correpta protinus fecundatur, et contra spem ex divina promissione accepit, quod habituram se ex humana ratione dubitavit. (540)

(Spørgsmål 176: Men hvorfor modbeviste Herren Saras latter (og han da Abraham lo ikke modbeviste ham?) Svar: Fordi Abrahams latter var af beundring og glæde: men Saras var af tvivl og vantro, som kunne skelnes af ham, der kender menneskers hjerter. Derfor blev Saras latter bebrejdet; efter at være blevet bebrejdet, blev hun straks frugtbar, og mod al forventning undfangede hun i overensstemmelse med det guddommelige løfte, for på grund af sin menneskelige forstand tvivlede hun af natur.)

Alkuin forsøger således at undskylde Saras latter ved at se tvivlen som stammende fra den menneskelige natur. I den henseende afviger hans fortolkning fra andre eksegeters udlægning af latteren. Isidor af Sevilla (d. 636), for eksempel, går så langt i sin kritik, at han fremstiller Saras tvivlende latter allegorisk som de ugudeliges latter, dvs. de, der ikke tror på Kristus.²⁶

Om den subtile ændring i *Stjórn* I af teksten i Genesis 18: 15, som forårsager, at undskyldningen for eller forklaringen på Saras latter lægges direkte i Saras mund, er tilsigtet eller tilfældig, kan ikke afgøres. Den mulighed, at ændringen blot reflekterer vanskeligheden ved at oversætte en latinsk absolut ablativ konstruktion til norrønt, kan ikke udelukkes. Det er dog i denne sammenhæng værd at bemærke, at Ælfric (d. ca. 1020) i sin oversættelse af Genesis (udg. Crawford 1922) på en lignende måde lader Sara selv undskylde sin latter: "Ne hloh ic na, ac ic wæs afyrht" (129; Jeg lo slet ikke, men jeg var bange); i modsætning til *Stjórn* I kompilatoren udelader Ælfric dog den alvidende fortællers udsagn. Wilcox (1997) antyder, at Ælfrics ændring af Bibelens tekst er forsættelig og fremhæver, at Ælfric hermed nærmer sig en fortolkning af Saras latter, som er i overensstemmelse med Alkuins udlægning: "Ælfric, then, while staying predictably close to the words of the Bible, declines to adopt the narratorial voice of Genesis which goes out of its way to attempt to excuse Sara's laughter. Instead, he puts some of the weight of those excuses — the sense that Sara erred on account of her humanity — directly into Sara's own voice. In doing so, he translates the passage in a way that is in keeping with Alcuin's exposition of it" (18–19). Det er da også i Ælfrics tilfælde nærliggende at formode en direkte indflydelse fra Alkuins *Interrogationes et responsiones in Genesis*, for Ælfric oversatte senere uddrag af dette skrift "on Englist" (udg. Mac Lean 1884).²⁷ Om

²⁶ *Quæstiones in Vestus Testamentum. In Genesis*: "Risus autem Saræ non est dubitatio, sed prophetia. Qui risus duplicem habet significantiam. Sive quod risus esset futurus incredulis Christus, sive quod omnes inimicos in iudicio suo esset risurus. Unde et ipse qui natus est de Sara, risus nomen accepit. Isaac enim ex Hebræa lingua in Latinum sermonem risus interpretatur" (244D–245A; Iøvrigt er Saras latter ikke et udtryk for tvivl men en forudsigelse. Denne latter har en dobbelt betydning. For Kristus ville blive lattervækkende for de ikke-troende, og han ville le ad alle sine fjender ved domstolen. Hvorfra også han der blev født af Sara fik navnet latter. For Isak oversættes fra hebræisk til latinsk som latter).

²⁷ Wilcox (1994): "Ælfric describes the circumstances of his translation of Genesis in Preface 4. Æthelweard first requested from him a translation of the whole of Genesis. Ælfric expressed reluctance to provide this. Æthelweard then revised his request to ask for a translation of Genesis as far as the story of Isaac, since somebody else had translated the rest of Genesis for him . . . Ælfric provided this much but makes it clear that

Stjórn I kan sættes i direkte forbindelse med Alkuins udlægning af Genesis er mindre sikkert. Der hersker ingen tvivl om, at Alkuin var kendt i Norge i begyndelsen af det fjortende århundrede. I den norske homiliebog (AM 619 4to) fra omkring 1200 findes der som bekendt en oversættelse af Alkuins skrift *De virtutibus et vitiis*, og uddrag af dette skrift blev benyttet som formaninger for dommere og domsmænd; den norske landslov (1270) anvender citater, der genfindes i Alkuins ovennævnte værk, som advarsel mod at fælde uretfærdige domme (Widding 1960: 7). Der er dog i den norrøne litteratur intet der tyder på, at Alkuins *Interrogationes et responsiones in Genesin* var kendt og blev benyttet, og Alkuins skrifter regnes ikke som værende blandt *Stjórn* I kompilatorens kilder.

V

I gengivelsen af fortællingen om Isaks forunderlige undfangelse og fødsel tager *Stjórn* I kompilatoren sit udgangspunkt i Bibelens tekst og giver udfyldende forklaring til den fra Peter Comestors *Historia scholastica*. Bibelens tekst prioriteres, men dette forhindrer ikke kompilatoren i at erstatte skriftens ord med *Historia scholastica* tekst, når sidstnævnte er knappere og klarere. Med kun én undtagelse citeres *Historia scholastica* direkte uden henvisning til forfatteren eller værket.

Peter Comestors behandling af fortællingen er et resultat af en lang tradition, i hvilken kirkefædre og de middelalderlige eksegeter forsøger at finde mening i Bibelens fremstilling af Abrahams og Saras latter. Med Augustinus i spidsen forholder de sig generelt positivt til latteren, men mens det lykkes dem at rense Abraham for enhver mis-

he has serious reservations about the whole undertaking. Translation of the word of God, he observes, requires strict translation, but complete literalism is impossible since, in view of the different idiom of different languages, that would create nonsense, which would be *gedwolsum*, 'misleading' ... Strict translation precludes the provision of explanation within the text, yet Ælfric insists on the need for interpretation of the unadorned letter of the Old Law because the Old Testament can be misunderstood if not interpreted, as the story at the beginning of his preface establishes. ... Faced with the contradictory impulses to translate in an unadorned manner and to interpret, Ælfric provides in the bulk of Preface 4 an exemplary interpretation of the first verse of his translation ... The sheer length of this interpretation of a single verse dramatizes the extent to which interpretation is necessary. Ælfric subsequently wrote two further works which provide interpretation and analysis of the rest of the text of Genesis: *Interrogationes Sigewulfi in Genesin*, a selective translation of Alcuin's answers to questions about Genesis up to the sacrifice of Isaac, and the *Hexameron*, an explanation of the six days of creation" (39-40).

tanke om gudsbespottelse ved emfatisk at påstå, at han lo af glæde, forhindrer Herrens irectesættelse af Sara dem i at gå længere i deres fortolkning end at reducere Saras latter fra værende et udtryk for gudsbespottelse til et udtryk for tvivl. Og ud fra den middelalderlige kristne kirkes kvindesyn kan man vel også tillade sig at tvivle på, om de ville have frifundet Sara, hvis muligheden havde været der; det er sigende, at ingen af fortolkerne overvejer og behandler den kendsgerning, at Sara ikke vidste, det var Herren, hun var i selskab med, da hun lo. Ved at erstatte Genesis 17: 17 (Abrahams latter) og 18: 12 (Saras latter) med *Historia scholastica* tekst giver *Stjórn I* kompilatoren således fortællingen en kønsrollebunden drejning. Kompilatoren åbner muligheden for en omend ikke positiv så dog sympatisk behandling af Saras latter ved i oversættelsen af Genesis 18: 15 at lægge vægt på hendes sindsbevægelse, men hans favorisering af *Historia scholastica* teksten gør den hårfine ændring ubetydelig, for efter Herrens replik falder tæppet for Sara, hvad angår beretningen om Isaks undfangelse og fødsel, idet kompilatoren erstatter Genesis 21: 6–7, fortællingens pointe, med en kommentar fra *Historia scholastica*. Ganske vist vælger *Stjórn I* kompilatoren (og Comestor) den positive fortolkning, men ved at udelade Saras replik ved Isaks fødsel nægter han hende dermed muligheden for udtrykkeligt at le af glæde.

Ifølge *Stjórn I* kompilatoren kan latter således være et udtryk for tvivl og glæde, men køn i hans hænder afspejler forudsigeligt latterens natur.

Litteratur

- Alcuin. *Interrogationes et responsiones in Genesin*. I *Patrologia Latina Cursus Completus* 100. Udg. J.-P. Migne. Paris: [n.p.], 1863. S. 515–566.
- Astås, Reidar. *Et bibelverk fra middelalderen*. *Studier i Stjórn*. 2 bind. Oslo: Novus forlag, 1987.
- *Kirkelig/skolastisk terminologi i et morsmålsverk fra middelalderen*. Oslo: Novus forlag, 1989.
- *An Old Norse biblical Compilation*. *Studies in Stjórn*. American University Studies, Ser. 7. Theology and Religion 109. New York: Peter Lang, 1991.
- Augustinus, Sanctus Aurelius. *De civitate Dei*. 2 vols. Udg. Emanvel Hoffmann. *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* 40. Prag: F. Tempsky, 1800.
- *Quaestionum in Heptatevchum Libri VII, Adnotationum in Iob Liber Vnus*.

- Udg. Iosepvs Zycha. *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* 28. Prag: F. Tempsky, 1895.
- Beda. *Libri quatuor in principium Genesis usque ad nativitatem Isaac et eiectio- nem Ismahelis adnotationum*. Udg. Ch. W. Jones. *Corpus Christianorum Series Latina* 118A. Turnholt: Brepols, 1967.
- Bird, Phyllis. "Images of Women in the Old Testament." I *Religion and Sexism. Images of Woman in the Jewish and Christian Traditions*. Udg. Rosemary Radford Ruether. New York: Simon and Schuster, 1974. S. 41-88.
- Brenner, A. "On the Semantic Field of Humour, Laughter, and the Comic in the Old Testament." I *On Humour and the Comic in the Hebrew Bible*. Udg. Yehuda T. Radday og Athalya Brenner. Sheffield: Almond Press, 1990. S. 39-58.
- Crawford, S. J., udg. *The Old English Version of the Heptateuch. Ælfric's Treatise on the Old and New Testament and his Preface to Genesis*. Early English Text Society, Original Series 160. London: Oxford University Press, 1922 (for 1921).
- Dalsgaard Larsen, Bent. *Augustin: Om Guds Stad* 15.-18. bog. Bibel og historie 16. [Århus]: Aarhus Universitetsforlag, 1991.
- Dennis, Trevor. *Sarah Laughed*. Nashville, Abingdon Press, 1994.
- Einar Ól. Sveinsson, udg. *Brennu-Njáls saga*. Íslenzk fornrit 12. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1954.
- Exum, Cheryl J. og William Whedbee. "Isaac, Samson, and Saul: Reflections on the Comic and Tragic Visions." I *On Humour and the Comic in the Hebrew Bible*. Udg. Yehuda T. Radday og Athalya Brenner. Sheffield: Almond Press, 1990. S. 117-159.
- Glente, Karen. *Hellige kvinder. Om kvindebillede og kvindebevidsthed i middelalderen*. København: Middelaldercentret, 1985.
- Guðni Jónsson, udg. *Grettis saga Ásmundarsonar*. I *Grettis saga Ásmundarsonar*. Íslenzk fornrit 7. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1936. S. 1-290.
- Hallberg, Peter. "Some Observations on the Language of *Dunstanus saga*, with an Appendix on the Bible Compilation *Stjórn*." *Saga-Book* 18 (1973): 324-353.
- Hammershaimb, E. *Genesis. En sproglig analyse*. Copenhagen: Gad, 1963.
- Hayward, C. T. R, overs. *Saint Jerome's Hebrew Questions on Genesis*. Oxford: Clarendon Press, 1995.
- Hieronymus. *Hebraicarum quaestionum in Genesin*. I *Patrologia Latina Cursum Completus* 23. Udg. J.-P. Migne. Paris: [n.p.], 1883. S. 983-1062.
- Isidor af Sevilla. *Quaestiones in Vetus Testamentum. In Genesin*. I *Patrologia Latina Cursum Completus* 83. Udg. J.-P. Migne. Paris: [n.p.], 1862. S. 207-288.
- Jakob Benediktsson. "Cursus hos Bergr Sökkason." I *Festskrift til Ludvig Holm-Olsen på hans 70-årsdag den 9. juni 1984*. Udg. Bjarne Fidjestøl et al. Øvre Ervik: Alvheim & Eide, 1984a. S. 34-40.
- "Stjórn og Nikulás saga." *Gripla* 7 (1984b): 7-11.

- Jakobsen, Alfred. *Studier i Clarus saga. Til spørgsmålet om sagaens norske proveniens.* Årbok for Universitetet i Bergen, Humanistisk serie 1963, nr. 2. Bergen og Oslo: Universitetsforlaget, 1964.
- Jeansonne, Sharon Pace. *The Women of Genesis. From Sarah to Potiphar's Wife.* Minneapolis: Fortress Press, 1990.
- Jón Jóhannesson, udg. *Droplaugarsona saga.* I *Austfirðinga sögur.* Íslenzk fornrit 11. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1950. S. 135–180.
- Mac Lean, George Edwin. "Ælfric's Version of Alcuini Interrogationes Sigeuulfi in Genesisin." *Anglia* 7 (1884): 1–59.
- Neckel, Gustav, udg. *Edda. Die Lieder des Codex Regius nebst verwandten Denkmälern.* 4de rev. udg. af Hans Kuhn. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1962.
- Ostriker, Alicia Suskin. *Feminist Revision and the Bible.* Oxford: Blackwell, 1993.
- Peter Comestor. *Historia scholastica.* I *Patrologia Latina Cursus Completus* 198. Udg. J.-P. Migne. Paris: [n.p.], 1855. S.1049–1722
- Seip, D. A., udg. *Stjórn. AM 227 fol. A Norwegian Version of the Old Testament Transcribed in Iceland.* Corpus Codicum Islandicorum Medii Ævi 20. København: Munksgaard, 1956.
- Selma Jónsdóttir. *Illumination in a Manuscript of Stjórn.* Trans. Peter G. Foote. Reykjavík: Almenna bókafélagið, 1971.
- Sigurður Nordal, udg. *Egils saga Skalla-Grimssonar.* Íslenzk fornrit 2. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1937.
- Sverrir Tómasson. *Formálar íslenskra sagnaritara á miðöldum. Rannsókn bókmenntahefðar.* Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar, 1988.
- Tveitane, Mattias. *Den lærde stil. Oversetterprosa i den norrøne versjonen av Vitæ Patrum.* Årbok for Universitetet i Bergen, Humanistisk serie, 1967, nr. 2. Bergen og Oslo: Norwegian Universities Press, 1968.
- Unger, C. R., udg. *Stjorn. Gammelnorsk bibelhistorie fra verdens skabelse til det babyloniske fangenskab.* Christiania [Oslo]: Feilberg & Landmark, 1862.
- Widding, Ole, udg. *Alkuin i norsk-íslandsk overlevering.* Editiones Arnarnæanæ A:4. København: Ejnar Munksgaard, 1960.
- Wilcox, Jonathan, udg. *Ælfric's Prefaces.* Durham Medieval Texts 9. Durham: Jaspriint, 994.
- "The First Laugh: Laughter in Genesis and the Old English Tradition." Revideret manuskript af forelæsning holdt ved ISAS konferencen in Palermo, 1997. [Til udgivelse i *The Illustrated Hecateuch*, udg. Rebecca Barnhouse og Ben Withem.]